

Yayın Tanıtım

Lars Johanson, *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*,
Çev. Prof. Dr. Nurettin Demir, Ankara: TDK, 2007.

Sema ASLAN*

İki ya da daha fazla dilin karşılaşması sonucu ortaya çıkan etkileşim *ilişki dilbiliminin* [contact linguistics] konusudur. Dilbilimsel öğelerin ödünçlenmesinden karma ve melez dillere, iki dillilik ve çok dillilik olgularından dil değiştirmeye kadar genişleyebilen bu sürecin, daha önce Türkçeye çevrilen kimi çalışmalarda (örn. Romaine, Nettle 2002; Crystal 2007), 'katil dillerin' karşısında 'yok olan' dillerin durumuna dikkat çeken, görece popüler/duygusal bir yaklaşımla sunulduğu bilinir. Burada değerlendirilecek olan yayın ise dil karşılaşmalarına ve yukarıda sözü edilen sürece teorik açıklamalar kazandıran bir ilişki dilbilimi çalışmasıdır. Çalışma temel olarak, "dillerin karşılaşmaları durumunda birbirlerini nasıl etkiledikleri, nelerin değiştiği, etkinin hangi derecelere ulaşabildiği, değişimleri nelerin teşvik ettiği ya da engellediği" (s. 23) vb. sorular üzerine odaklanmış ve durum, Türkçe malzeme üzerinden tartışılmıştır.

Türk dillerinin tarih içerisindeki dinamik sınırlılığı ve geniş bir coğrafi yaygınlığa ulaşması, farklı dillerle karşılaşması, İran, Moğol, Ural ve Slav dilleriyle ilişkilerinde hem alıcı hem verici durumunda olması, Türkçe konuşurların sınır bölgelerinde kültür aracılığı yapmaları (bk. s. 26) vb. nedenler, Türkçeyi dil ilişkileri araştırmaları için çok çeşitli malzemeler sunan bir dil haline getirir. Farsçadan etkilenmesine rağmen, Farsçanın komşu ağızlarına herhangi bir tesirde bulunmayan *Halaçça*, en fazla İrancalaşmış Türkçe varyantlardan biri olan *Kaşkayca*, Fin-Ugorca tesirine uğrayan *Çuvaşça*, Slav dillerinin yoğun etkisi altında kalan *Gagauzca*, *Karayca* ve Balkanlardaki bir yığın Türkçe varyant (s. 27-28), kitapta bu bağlamda sıkça sözü edilen Türk dillerindedir.

"Türkçe Dil İlişkilerinde Yapı Kopyalama", "Yapısal Etkenlerin Rolü", "Çeşitli Dil Alanlarında Yapısal Kopyalama", "Genel ve Bölgesel Eğilimler" başlıklı dört bölümden oluşan kitabın ilk bölümünde yazar, dil ilişkilerinde sosyal etkenlerin rolü, ilişki yoğunluğu ve süresi, kopyalama ve kopyalama türleri gibi konunun teorik yönlerini oluşturan konuları tartışır. *Sosyal etkenlerden* kasıt, ilişki bölgesinde yerleşik olmak, politik, ekonomik, kültürel ve sayısal açıdan üstün olmak vb.den kaynaklanan; etkinin yönünü, türünü ve derecesini belirlemede etkili olan unsur-

* Başkent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / ANKARA,
e-posta:aslans@baskent.edu.tr

lardır ve altında, hayranlık duyulan grupların dili kullanma biçimlerini taklit ederek prestij kazanma isteği gibi motifler yatar. Türk dilleri için sosyal baskınlık durumunun, bazı sahalarda Türkçe lehine, bazı sahalarda da Türkçe aleyhine olmak üzere dengesiz bir durum gösterebildiğini belirten Johanson (s. 26), daha önceki bir çalışmasında da Türklerin hakimiyet sahasıyla dil sahasının aynı olmadığına ve Türkçenin sınırlarının her zaman Türk hakimiyet sahasının sınırlarıyla paralel olarak genişlemediğine, söz gelimi Memluklarda Kıpçakçanın, Safevilerde Azeri-zenin sadece sarayın ve ordunun dili olduğuna (2003: 236) dikkat çekmiştir.

Johanson'un üzerinde durduğu, diller arası etkileşimin derinleşmesinde ve iki dillilik/çok dillilik durumlarının gelişmesinde de belirleyici olan bir başka husus, *ilişki süresi* ve *yoğunluğudur*. Johanson, Türkçe söz konusu olduğunda, köklü değişmelerin tek dönemlik değil, uzun süreli etkileşim sonucu ortaya çıktığını ifade eder. Örneğin, Litvanya, Ukrayna ve Polonya'da yaşayan, konuşur sayısı oldukça az olan Karaycanın Slav dillerinden önemli ölçüde etkilenmesi, öteki Türk dillerinden ayrı yaklaşık beş yüz yıllık bir sürede, Lehçe ve Ukraynaca konuşulan bölgelerde bulunması ile ilişkilendirilir (s.27).

Bu bölümde odaklanılan bir başka konu, çalışmanın teorik temelini ve temel yaklaşımını oluşturan *kod kopyalama* modelinin tanıtılmasıdır. Johanson kod kopyalama terim ve yaklaşımını, gerek dilbilim literatüründe, gerekse popüler çalışmalarda sıkça rastlanılan *ödüncleme* terim ve yaklaşımı yerine kullanılır. Nedenini ise "Dil ilişkilerinde hiçbir şey gerçekten ödünç alınmış olmaz: Verici dilin hiçbir şeyi elinden alınmaz ve alıcı dil verici dildekiyle aynı olabilecek hiçbir şeyi alamaz" ifadeleriyle izah eder (s. 28-29). Kod kopyalama, *genel kopyalama* ve *seçilmiş kopyalama* olmak üzere iki tür süreci ilgilendirir. Genel kopyalamada verici dilin bir örneği bütün olarak kopya edilirken; seçilmiş kopyalamada verici dilin seçilmiş bir yapı özelliği, örneğin bitişme, anlam veya kullanılma sıklığı gibi bir özelliği kopya edilir (s. 29). Zaman zaman, bu iki tür kopyalamaya ek olarak, Özbekçe *yarimovtomat* < Rusça *poluovtomat* (s. 36) örneğindeki gibi karışık kopyalara rastlanabileceğinden de bahsedilmektedir. Asıl ve kopya arasında ise, aslına yakın benzerlikten kapsamlı değişmelere ve yaratıcı biçimde yeni bir biçim vermeye kadar uzanan farklılıklar olabilir (s. 29).

Johanson, kitabın giriş mahiyetinde olan bu ilk bölümünü, dil ilişkilerinde önemli ve belirleyici olabilen tipik Türkçe yapı özelliklerini vererek sonlandırır. Bunlar, Türkçenin etkileşimde bulunduğu diğer dillerde bulunmayan ya da zayıf olarak bulunan ve Türkçe dil ilişkilerinin sonuçlarını gözlemleyebilmek için önemli olan 'bitişken yapı', 'sınırlı ve önceden kestirilebilir morphem varyasyonu', 'morfolojik açıdan pek ayrılmamış sıfat kategorisi', 'sola dallanan cümle sentaksı', ' karmaşık fiil sistemi', 'kelime başı seslerde sınırlılık', 'ses uyumu' vb. özelliklerdir ve 46 madde halinde genel hatları ile değerlendirir.

Kitabın "Yapısal Etkenlerin Rolü" adlı ikinci bölümünde, daha önceki ilişki dilbilimi literatürde yer alan 'sözlüksel olmayan yapı özelliklerinin hiç ödünçlen-

meyeceği ya da az ödünçleneceği', 'sadece yüzeysel unsurların ödünç alındığı' 'gramerin derin yapılarının ödünç alınamayacağı', 'sentaktik modellerin ödünçlemede yok denecek kadar az olduğu' vb. görüşlere, 'dilde ilişkiye bağlı değişimin dil yapısının her basamağıyla ilgili ve çok derin olabileceği' ve 'gramatikal yapı özelliklerinin de kopyalanabileceği' yönünde açıklamalar getirilir. Johanson'un, dilde ilişkiye bağlı değişimlerin dilin her basamağını ilgilendirebileceğini belirtmekle birlikte dikkat çektiği önemli bir nokta, dilde bazı unsurların ilişkiye daha dayanıklı, etki ve değişmeye direnen özellikler gösterebileceğidir. Bu tespit, dil ilişkisi durumunda hangi özelliklerin daha çabuk değiştiği, hangilerinin daha dayanıklı olduğu sorusunu da beraberinde getirir. Bu soruya dilbilim literatüründe, 'kelime hazinesinin dilin en kolay etkilenen en zayıf bölümleri olduğu', 'kelime hazinesinden sonra çekim unsurlarının ve son olarak seslerin ödünçlendiği' gibi cevapların verilmiş olduğunu belirten Johanson, konuya ilişkin kesin bir kaniya ulaşmanın mümkün olmadığını dile getirir (bk. s. 51-52). Ancak buna, Türkçe için bir cevap aramaktan geri durmadığı da ilerleyen bölümlerde gözlenebilmektedir. Örneğin s. 56'da yer alan "Görünüş-zaman kategorileri, keyfi veya fazla bilgi taşımayan ayrımlara göre daha dayanıklı olma eğilimindedirler. İlişki durumunda en kolay kaybolan morfolojik unsurlar ise uyum veya cinsiyeti gösteren unsurlardır" tespitleri bu yönde çıkarımlar içerir.

"Yapısal Etkenlerin Rolü" bölümünde tartışılan diğer konular arasında ise, 'belirli yapıların ilişki durumlarında baskın ve çekici olup olmadığı', 'verici dilin bir unsuru ne kadar yapılysa o kadar zor mu kopyalandığı' ya da 'alıcı dilin bir unsuru ne kadar yapılysa verici dilin bir unsurunun onun yerini almasının o kadar zor mu olduğu', 'bazı dillerin diğerlerine oranla etkiye tamamıyla daha dayanıklı olmalarında tipolojiden kaynaklanan farkların olup olmadığı', 'etkiye teşvik eden sosyal etkenler bulunduğu sürece çekicilik skalasında aşağıda bulunan yapı unsurlarının da kopyalanmasının mümkün olup olmadığı' gibi ilgi çekici sorulardır. Bütün bu tartışmalar, Türkiye Türkolojisinde henüz başlangıç aşamasında olan dil ilişkileri çalışmalarını, teorik yönde destekleyecek ve derlenen malzemelerin daha verimli kullanılmasını sağlayabilecek yaklaşımlar içererek, alt yapı ihtiyacını büyük oranda karşılayabilir ve çalışmaları daha ileriye taşınabilir niteliktedir. Çalışmada yer alan ve cevabı net olmayan sorular ise konunun tartışılabilir yönlerine dikkat çekmesi bakımından önemlidir.

Kitapta sorgulanan ilginç konulardan biri de dil ilişkilerinde köklü etkinin dil akrabalığı üzerindeki sonuçlarıdır. 'Bir dil, köklü etkileşim sonucu, kökeni daha sonra tanınamayacak derecede kuvvetli değişebilir mi?', örneğin '*Karayca, İç Anadolu Yunancası, Kuzey Tacikçe* gibi etkileşimde buldukları dillerden ileri derecede etkilenmiş kimi diller, hala *Türkçe, Yunanca, İrancıca* olarak belirlenmelerini sağlayacak genetik özelliğe sahip midirler?' türü soruların tartışıldığı bu bölümde, dillerde çok kuvvetli etkiye rağmen değişmeyen, dayanıklılığı yüksek unsurlar varsa, bunların soy akrabalığını belirlemede sağlam birer ölçüt olabileceği üzerinde durulur

(bk. s. 70). Johanson'un dillerin genetik akrabalığını belirlemede sağlam ölçütler bulabilme yönünde uyandırdığı bu merak, ilerleyen sayfalarda görece cevabını da bulmaktadır. Söz gelimi 86. sayfadaki "Kılınış ve çatıların birincil köke yakın ekleri, seyrek olarak belli kelime şekillerinin sonunda kullanılır ve neredeyse hiç kopya edilemedikleri gibi değiştirilemezler." ve 87. sayfadaki "Hemen kökü takip eden birlik, buraya bir kere yerleştikten sonra, oldukça az fonolojik ve analojik değişmeye uğramaktadır. Bu eğilim bu tür birliklerin kopyalarla pek de kolay değiştirilmemesine katkıda bulunuyor olabilir" yargıları, onun kılınış ve çatı eklerinin görece dayanıklı olduğu sonucuna ulaştığını düşündürür.

Kitabın 3. ana bölümü olan "Çeşitli Dil Alanlarında Yapısal Kopyalama", teori ağırlıklı ilk iki bölümden farklı olarak, dil ilişkilerinin çeşitli dil düzeylerindeki sonuçlarını Türkçe malzeme üzerinden tartışır. Çalışmanın genelinde 'ödüncleme' yerine 'kopyalama' teriminin tercihinin mantıksal gerekçeleri, bu bölümdeki örnekler üzerinden geçerlilik kazanır. Örneğin, Türkçenin diğer dillerden yapmış olduğu fonetik kopyalarda, orijinal ile kopya arasında büyük farklar oluşmuş; Farsça, Arapça, Çince, Fransızca vb. dillerden alınan kelimelerde, çekici olmayan belli ses parçaları Türkçenin ses düzenindeki en yakın eşdeğeriyle değiştirilmiştir. İkiz ünlüler tek ünlülerle, geniz ünsüzleri ağız ünlüleriyle, uzun ünlüler kısa ünlülerle değiştirilmiş; ünsüz parçaları ise basitleştirilmiştir (s. 76). Böylece, daha önceki bölümlerde belirtilmiş olan "Asıl ve kopya arasında aslına yakın benzerlikten kapsamlı değişmelere ve yaratıcı biçimde yeni bir biçim vermeye kadar uzanan farklılıklar olabilir" (s. 29) yargısı da somutluk kazanmıştır.

3. bölümde dil ilişkilerinin Türkçe malzemeye ilişkin sonuçları 'ses özellikleri', 'kelime yapısı', 'fiil çekimi', 'söz dizimi kalıpları', 'cümle bağımlılığı', 'ekleşik fiiller' vb. değişik dilbilgisi düzeylerinden hareketle tartışılır. Burada bakış açısı, Türkçenin ilişki dillerinden aldığı materyal kopyalarından söz edilerek sınırlandırılmamış; bir verici dil olarak Türkçenin diğer dillerce kopyalanan, ilişki dillerine çekici gelen yapısal özellikleri de anlatılmıştır. Örneğin 'Kelime yapısı' başlığı altında, bir yandan Türkçenin tipik ve çekici bir özelliği olan 'morfem sınırlarındaki şeffaflığın', Türkçe dil ilişkilerinde kendi sahasını aşarak Kuzey Tacikçe, Batı Ermenicesi ve Kapadokya Yunancası gibi dilleri de etkilediğinden, Tacikçede Türkçe kökenli *-rak* ekinin kullanılmaya başlandığı durumlardan bahsedilirken, diğer yandan İran Azericesinde aynı ekin sık sık Farsça *-tar* eki ile değiştirildiği, Karaycada ise birçok Slavca ekin kopyalandığı üzerinde durulmuştur (bk. s. 79-81). 'Gramatik kategoriler' başlığı altındaki, Türkçe *-miş* ve *-gen*'in etkisiyle bazı komşu dillerde evidensiyel/dolaylılık biçimlerinin gelişmesi, Tacikçe fiil sisteminin neredeyse tamamen Özbekçe fiil sisteminden kopya edilmesi, bu bağlamda sözü edilen diğer örneklerdendir (s. 94-95). Yine bu bölümde, dillerin en sağlam görülen kategorilerinin bile uzun süreli yoğun etki sonucu değişebileceği yönündeki tespit, üzerinde durulmaya değerdir. Nitekim, önceki bölümlerde neredeyse hiç kopya edilemedikleri gibi değiştirilemezler oldukları da belirtilen ve dillerin soy akraba-

lığını belirlemede ölçü olabileceği düşünülen kılınış eklerinin (bk. s. 86) dahi de-ğişebildiği, örneğin Kaşkaycanın aspekt-zaman-kip sisteminin pek çok durumda verici dil olan Farsçanın fiil sistemine bire bir denk geldiği (s. 95) anlaşılır.

Kitabın, bir bakıma sonuç niteliği de taşıyan “Genel ve Bölgesel Eğilimler” adlı son bölümü, ‘genel eğilimler’, ‘bölgesel eğilimlerin kaynakları’, ‘Türkçenin erken kurallılaşması’ ve ‘yapının en dayanıklı bölümlerinde benzerlikler’ gibi başlıklardan oluşmaktadır. Bu bölümde, Türkçenin diğer dillerle olan ilişkilerinde Türkçe yapının sık sık yön gösterici olduğu yargısına yakın durulmakla beraber, bu konuda kesin sonuç çıkarmalara temkinli yaklaşıldığı; önceki bölümlerde sıkça Ermenice, Kapadokya Yunancası, Farsça, Kuzey Tacıkçe, Gürcüce vb. dillerde Türkçe etkisiyle geliştiği belirtilen birçok özelliğin, gerçekten Türkçeden kopyalamayla mı yoksa dil evrensellerine bağlı bölgesel eğilimle mi geliştiği konusunda tereddüt edildiği gözlenir. Kitapta, bu tür bir tereddüde yer bırakmayacak, ikna edici pek çok materyal kopyası örneği sunulmuş olmasına rağmen Johanson, karar vermenin zaman zaman güç olabildiği ve bu iki durumu birbirinden ayırmanın mümkün olmadığı üzerinde durur (s. 124). Bu durumda neyin etki neyin kendiliğinden gelişme ya da genel-bölgesel eğilim sonucu olduğu sorusu gündeme gelir. Ancak, bu soruya tam bir cevap almak mümkün olmaz. Kitabın sonunda da belirtildiği gibi, bu tür spekülatif sorular diğer bazı sorular gibi cevapsız kalmak zorundadır. Kitapta amaç, dil ilişkileri hakkındaki bütün sorulara cevap vermek değil, ileride yapılacak çalışmalar için üzerinde durulması gereken noktalara işaret etmektir.

Kitap, Türkçe dil ilişkileri çalışmak isteyenlerin ihtiyaç duyacağı teorik altyapıyı büyük oranda sağlayabilecek ve bu tür çalışmalarda nelere dikkat edilmesi gerektiğine işaret eden önemli bir çalışmadır. Çalışmanın, Türkçenin dil ilişkileri açısından zengin malzeme sunan bir dil olduğunu, özellikle bazı kıyı Türk dillerine de işaret ederek göstermesi, yeni çalışma sahaları arayan araştırmacılar için ayrıca önemlidir. Sonda yer alan ve çevirmen tarafından hazırlanan Türkçe-Almanca-İngilizce, Almanca-Türkçe ve İngilizce-Türkçe karşılıklar listesi ise, konuya ait terimsel altyapıyı büyük ölçüde sağlayacak niteliktedir.

Kaynaklar

- Johanson, Lars (2005), “Türk Dünyasının Sınırları: Türk Topluluklarının Gelişmesinde Bağlayıcı ve Ayırıcı Unsurlar”, Çev. N. Demir, *Türk Dili El Kitabı* içinde, 233-246, Ankara: Grafiker.
- Romaine, Suzanne - Daniel Nettle (2002), *Kaybolan Sesler: Dünya Dillerinin Yok Oluş Süreci*, Çev. H. Ö. Turgan, Oğlak Yay.
- Cristale, David (2007), *Dillerin Katli*, Profil Yay.

